

Az ómagyar helyesírás

A latin ábécének a magyar nyelvre való alkalmazása jó néhány megoldandó kérdést vetett fel. Ez nem is meglepő, ha tekintetbe vesszük az egymásnak megfeleltetendő elemek számát: a latin betűsor e korban 23 elemből állt, a magyar hangrendszer pedig közel 35-ből. Különösen érzékeny jelenségként tarthatjuk számon azokat a hangtani kategóriákat, amelyek a latinból hiányoznak: így az elöl képzett ajakkerekítéses magánhangzókat (*ö, ő, ü, ű*), a mássalhangzók közül a palatális képzéshelyűeket (*ty, gy, ny, ly*), valamint a zárréshangokat vagy affrikátákat (*c, cs, dzs*). Az egész magyar helyesírás-történet során e hangok írása mutatja majd a legtöbb ingadozást.

Hasonló nehézségek minden olyan nyelv írásában jelentkeztek, amelyek a latin írást vették alapul. A megoldások iránya is hasonló tendenciákat mutat. Egyrészt eleinte elkerülhetetlen, hogy több hangot azonos betű jelöl; másrészt kialakulnak olyan jellegzetes irányok, amelyek a problematikus hangok írására megoldást kínálnak. Az egyik a betűkapcsolatok alkalmazása (tehát a már meglevő betűk kombinációja), a másik a mellékjelek bevezetése. Mindkettőre szép példát kínál a mai magyar helyesírás: a mássalhangzók körében jellemző módon betűkapcsolatokkal találkozunk (*cs, dzs, gy, ly, ny, sz, ty, zs*), a magánhangzók körében pedig mellékjelekkel, azaz különböző fajta ékezetekkel (*á, é, í, ó, ö, ő, ú, ü, ű*). Ez a következetes eklektizmus természetesen sok évszázad újításainak eredménye; ugyanakkor mindkét eljárás gyökerei egészen az ómagyar korig nyúlnak vissza.

A legkorábban kialakult rendszer az ún. kancelláriai helyesírás, mely szorosan összefügg a hazai oklevelezési gyakorlat egyre erőteljesebb kibontakozásával, különösen III. Béla korától. A latin oklevelekben előforduló magyar nevek, szavak lejegyzése során alakult ki az a hangjelölési mód, amelyet azután a magyar szövegek írása során is alkalmaztak. Az Árpád-kori szövegemlékek mind ebből a hagyományból merítenek.

A kancelláriai helyesírás alapelve a betűkapcsolatok bevezetése. Találunk emellett számos példát arra is, hogy rokon hangokat azonos betű jelöl.¹ Így az /sz/ és a /z/ közös jele a *z*, vö. *Tihanyi alapítólevél: zíget* [sziget], *Ómagyar Mária-siralom: ygoz* [igaz]. Hasonló módon az /s/ és a /zs/ közös jele az *s*, vö. *Tihanyi alapítólevél: cuf* [kües] (= köves), *Halotti*

¹ Az alábbiakban a következő jelölésmódokat alkalmazzuk. A hangrendszer elemeit ferde zárójelben tüntetjük fel. A példaként megjelenő Árpád-kori adatok eredeti, betűhű formában szerepelnek. Utánuk szögletes zárójelben utalunk az akkori valószínű kiejtésre, kerek zárójelben pedig – ha szükséges – a jelentésre.

beszéd könyörgése: yfaac [Izsák]. (Megjegyzendő, hogy e két betű az egész ómagyar kor folyamán leggyakrabban egy-egy sajátos betűváltozat formájában jelentkezik: *f*, illetőleg *ʒ*).

Az affrikáták közül a /c/ jele ekkor többnyire a *c*, vö. *Halotti beszéd könyörgése: timnucebelevl* [timnücë belől] (= tömlöcéből), a /cs/ hangé pedig leggyakrabban a *ch*, vö. *Ómagyar Mária-siralom: thekunched* [teküncsed] (= tekintsed). Ez a jelölésmód az ófranciából származik. A /dzs/ jelölésére a *g* szolgál, vö. *Tihanyi alapítólevél: nogu* [nadzsu] (= nagy). Ennek olasz háttere van (vö. *Genova*). A jelenség érdekessége az, hogy később, amikor a fönti mássalhangzó /gy/-vé alakult, a *g*-s írásmód továbbra is megőrződött, illetve *gy* formában folytatódott tovább.

A palatális mássalhangzók: /ty/, /gy/, /ly/, /ny/ írására gyakran a velük rokon nem palatális hang betűjét alkalmazzák, vö. *Königsbergi töredék: ana* [ányà] (= anya), Máskor a betűkapcsolatos megoldással találkozunk, vö. *Ómagyar Mária-siralom: anyath* [ányát] (= anyát).

A /χ/ és a /γ/ is olyan elemek, amelyekre a latin ábécé nem kínál betűt. Az előbbit többnyire a németből átvett *ch* betűkapcsolat jelöli, vö. *Halotti beszéd: chomuv* [χomuβ] (= hamu), az utóbbit pedig a *h*, vö. *Tihanyi alapítólevél: fehe* [feγé] (= feje).

A /k/ hangnak évszázadokon át kettős jelölése volt. Egyfelől a latinból átvett *c*, vö. *Halotti beszéd: puculnec* [pukulnek] (= pokolnak), másfelől a *k*, mely elsősorban *e* és *i* előtt jelent meg, vö. *Halotti beszéd: Kic* [kik].

A rövid magánhangzók körében minden részrendszerre jellemző, hogy több magyar hang van, mint ahány latin betű. Az alábbi négy hátul képzett magánhangzónak: /à/, /a/, /o/, /u/ három betű felel meg: *a*, *o*, *u*. Hasonló módon a következő három elöl képzettnek: /e/, /ë/, /i/ is csak kettő: *e*, *i*. Ilyen módon elkerülhetetlen az, hogy egy-egy betűnek kettős hangértéke legyen. Ha például eleinte az *a* betűt az /à/-ra alkalmazták, akkor értelemszerűen előfordulhat, hogy a labiális /a/-ra már az *o* utal, ebből adódóan az /o/-ra az *u*, tehát az egész rendszer felfelé tolódik, amiből jellegzetes kettős olvasati lehetőségek származnak, vö. *Halotti beszéd: nopun* [nopun] vagy [napon]. Az /ö/, /ü/ hangok esetében az /ü/ jele az *u*, *v* betű, vö. *Tihanyi alapítólevél: tue* [tüé] (= töve). Ugyanezt a betűt alkalmazzák az /ö/-re is, vö. *Ómagyar Mária-siralom: num* [nöm] (= nem).

A hosszú magánhangzók jelölése legtöbbször megegyezik a megfelelő rövidekével, vö. *Halotti beszéd: Latiatuc* [látjátuk] (= látjátok). Előfordul emellett a betűkettőzés is, vö. *Gyulafehérvári sorok: Koorfagbon* [kórságban]. Ez a későbbi századok okleveleiben elég gyakorivá válik. Az /ö/ esetében kivételesen nem a rövid magánhangzó jele adja a

kiindulópontot, hanem a hangtörténeti előzménynek tekinthető kettőshangzóé, vö. *Halotti beszéd: levn* [lëjn] (= lön).

Jellemző az egész korszakra (nemcsak nálunk, hanem Európa-szerte), hogy bizonyos betűk egyaránt jelölhettek magánhangzót és mássalhangzót, s ma különálló betűk akkor egyazon betű változatainak számítottak. Ez jellemző egyfelől az *i*, *y* kettősségre, másfelől az *u*, *v*, *w* használatára. Ez utóbbi betűk például nálunk az alábbi hangokra utaltak: /u/, /ú/, /ü/, /ű/, /β/, /v/.

A **kései ómagyar korban** megjelenő kódexirodalom helyesírás-történeti szempontból sajátos megoszlást mutat. Kódexeink egy része folytatja a korábbi betűkapcsolatos (azaz mellékjel nélküli) hagyományt. Ez jellemző például a *Jókai-kódexre*, a Ráskay Lea által másolt kódexekre, s általában a domonkos rend emlékeire. Másfelől megjelenik egy radikálisan új rendszer, mely – a magyar helyesírás történetében először – bevezeti a mellékjelek használatát, sőt ezeket állítja egész konstrukciója középpontjába.

A mellékjeles helyesírás első képviselői a *Bécsi*, a *Müncheni* és az *Apor-kódex*, az ún. Huszita Biblia kódexei. (Keletkezésük 1416 utánra tehető, a ránk maradt másolatok a 15. század második feléből származnak.) Bennük igen határozottan érvényesül az a törekvés, hogy minden hangnak saját jele legyen. Azok a párok, amelyekre a kancelláriai helyesírásban közös betű utalt, mellékjelek segítségével immár elkülönülnek egymástól. Így az /sz-/z/ jele ebben a rendszerben az *z-z*; ezzel párhuzamosan az /s-/zs/ páré az *s-s*. A palatális mássalhangzók többségére is mellékjeles betű utal: a /ty/ jele például a *t'*. A magánhangzók körében nemcsak az /u/ és az /ü/, hanem – egész kivételes módon – még a zárt /ë/ és a nyílt /e/ elkülönítésére is van mód. Egy-két esetben különleges új betűk születnek: ilyen a /cs/ jelölésére szolgáló *L* (melynek eredete akkor világosodik meg, ha egy hegyesszögű *c* elforgatására gondolunk), valamint az /ö/, /ő/ hangokra utaló *o* („farkas *o*”).

Ez a rendszer egész szellemében azt a koncepciót követi, melyet Husz János dolgozott ki a cseh helyesírásra 1412 körül. Ő vezette be az „egy hang – egy jel” alapelvet, s ő tette meg a mellékjelek használatát rendszere alapelvének. Magyar követői a hazai hagyományt véve alapul teljesen az ő szellemében jártak el. Ennek az új helyesírási rendszernek a megalkotása a legszorosabban összefügg az első ránk maradt bibliafordítással, melyet az ún. Huszita Biblia őrzött meg. Ennek egyháztörténeti háttere (husziták írták vagy ferencesek?) a mai napig viták forrása. Néhány évtizeddel a Huszita Biblia után annak helyesírását a Ferenc-rendi kódexek egész sora átvette. Később Sylvester János és Dévai Bíró Mátyás is merített belőle. A 16.

századi nyomtatványokban kezd kialakulni a hosszú magánhangzóknak ékezettel való jelölése, mely napjainkig követi a mellékjeles helyesírás irányvonalát.

Az ómagyar korban, amikor írott nyelvi normáról még korántsem beszélhetünk, a két fő helyesírási típus párhuzamosan élt egymás mellett, s az írásgyakorlatban természetes módon keveredett is. Kódexirodalmunk tekintélyes hányada keverék helyesírást képvisel, melyben mind a nem mellékjeles, mind a mellékjeles helyesírás elemei megtalálhatók.

A hangjelölés központi témaköre mellett az ómagyar kori helyesírás egyik nagy kérdése a **szövegtagolás**. Ennek jellegzetes eszközei az írásjelek: pont, virgula (/), kettőspont stb. Ezeket egészítik ki a nagybetűk, valamint a vörös tinta használata (rubrumozás). A szövegtagolás során eleinte kevés eszközzel élnek. A *Halotti beszédnek* például egyetlen írásjele a pont, ennek azonban tökéletes következetességgel kettős értéke van: ha nagybetű következik utána, akkor a mai pontnak felel meg, kisbetűs folytatás előtt viszont mondaton belüli tagolást jelez. A kódexirodalomban igen sokféle színvonalú szövegtagolással találkozunk: előfordul, hogy szinte csak a nagybetűk jelzik az újabb egységeket; elég jellemző eset, hogy egy írásjel szerepel több funkcióban (mint a *Halotti beszéd*ben), s ritkának mondható, ha több írásjel több eltérő funkcióban jelenik meg. Szólni kell a hiányokról is: a kérdőjellel csak a 15. század második felétől találkozunk, a felkiáltójel pedig még ismeretlen az ómagyarban. Van viszont egy fordított nagy P alakú ún. bekezdésjel, amellyel (sor belsejében, mondatok végén stb.) szívesen élnek. Egészében a folyamatos írás ideálja igen erős: egy jellegzetes kódexlap voltaképpen a tökéletesen teleírt kódexlap, melyben általában sem új bekezdéssel, sem sorközzel nem találkozunk.

Korompay Klára, A középkori magyar nyelv évszázadai. In: Madas Edit szerk., „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Budapest, OSZK, 2009. 33–51. A fenti fejezet: 37–39.